

КОНВЕРСИЯ И ЛОКАЛНА ОБЩНОСТ CONVERSION AND LOCAL COMMUNITY

Евгения Троева

Abstract

The article presents the functioning of a Baptist group of Roma in the context of the local community of the village of Dabnitsa in the Garmen municipality in Bulgaria. Based on ethnographic interviews and press materials, the study comments on the role of political, socio-economic and religious factors in the emergence and resolution of confessional tensions in the cohabitation of people belonging to traditional religions for the region (Islam, Orthodoxy) and newly converted to Evangelism Roma.

The negative attitude of local Muslims and Christians towards the Baptists leads to the exclusion of evangelicals from traditional social networks. There is an overlap of economic, social and political factors, which are expressed in the form of confrontation on religious grounds. The problem of burying newly converted evangelicals in Muslim and Orthodox cemeteries is symptomatic of attitudes towards „the others“ and the ability to accept differences in the otherwise widely proclaimed as „tolerant“ social environment in Bulgaria.

Keywords: religious conversion, Roma, evangelization, local community

Локалните общности функционират като своеобразни социални организми с изградени във времето норми на взаимоотношения на членовете им. Смесените в религиозно и етническо отношение съобщества изработват взаимноприемливи модели на общуване с оглед поддържането на нормален социален микроклимат в населеното място. Тази исторически утвърдила се „система на съжителство“ в българските земи се основава на взаимно признатата другост на отделните общности (Георгиева 1994: 141). Същевременно преобладаващите отношения към етническия и/или религиозния „друг“ в България в съвременността се определят по-скоро като проява на „негативна толерантност“ (Merdjanova 2006: 8), при която междуобщностните негативни стереотипи не

губят своето значение (срв. Hayden 2002). Както междурелигиозните, така и междуетническите взаимоотношения са променлива величина, в тясна зависимост от актуалния социално-икономически, политически и културен контекст и неговата трансформация. Под влияние на различни фактори на национално и локално ниво отношенията между отделни групи и техни представители минават през периоди на изостряне и на открито противопоставяне.

Фактор, оказващ влияние върху междурелигиозните отношения, е конверсията, като това е особено видимо в малки населени места, където личният живот не е така анонимен както в големия град. В малките селища промяната на религиозната идентичност води до активизиране на механизми за запазване на статуквото (Георгиева 1994: 142), които могат да прерастнат в противопоставяния на религиозна основа. В България религиозните конверсии стават все по-чести в последните десетилетия и респективно привличат вниманието на изследователите (Карапетрова, Коен 1998; Славкова 2007; Карамихова 2007; Троева 2007; Троева 2008; Benovska-Sabkova, Altanov 2009; Беновска-Събкова, Алтънов 2010; Троева 2016; Ђорђевић, Тодоровић 2017). Процесът е особено активен сред ромите, за което влияние оказват както локални, така и глобални причини (срв. Todorović 2004; Славкова 2007; Benovska-Sabkova, Altanov 2009; Еролова, Славкова 2013; Slavkova 2017; Thurfjell, Marsh 2014; Todorović 2018). Евангелизмът започва да се разпространява сред цигански групи в България в началото на XX век (Славкова 2004). Конверсията на роми към евангелистки църкви се интензифицира в периода на прехода след 1989 г., когато ромите са най-тежко засегнати от икономическите кризи (Митев 1994: 188; Томова 1995: 81), а смяната на религията е своеобразен израз на търсенето на ново място в макрообществото (Марушиакова, Попов 1993: 166).

Настоящият текст има за цел да представи функционирането на една баптистка група роми в контекста на локалната общност в района на с. Дъбница в община Гърмен, Гоцеделчевско. На основата на проведени интервюта¹ и на материали в пресата се коментира ролята на политически, социално-икономически и религиозни фактори за възникването и разрешаването на конфесионални напрежения при съвместното живеене на хора, принадлежащи към традиционни за региона вероизповедания, и на новоконвертиралаи. Населението на община Гърмен наброява около 16 921 души². В селището и в общината живеят представители на различни етно-конфесионални общности: българи (православни, протестанти и мюсюлмани), турци (сунити), роми (мюсюлмани, православни и протестанти). Според данни на общинската администрация българите мюсюлмани са 56,31 %, българите християни – 30,05 %, ромите –

¹ Изследване на МЦИМКВ в община Гърмен, проведено през 2007 г. За резултатите от изследването виж Кюркчиева, Троева-Григорова, Бончева-Лучева, Косева, Димитрова 2008.

² Данните са за 2012 г., публикувани на сайта на община Гърмен. <https://www.garmen.bg/?pg=53>, достъп 11 януари 2020 г.

6,94 %, турците – 6,7 %. Самото село Дъбница наброява над 2 250 човека³. При преброяването през 2011 г. като българи в Дъбница се самоопределят 298 човека, като турци – 693, като роми – 322⁴. Масово населението в общината е заето в селскостопански дейности, като процентът на безработните е значително по-висок от този в национален мащаб⁵.

В последните години районът на Гърмен неколкостранно влиза във фокуса на общественото и медийното внимание с подозрения за разпространение на „радикален ислям“ (случаят Рибново)⁶ и с нерегламентираното ромско застрояване до общинския център. Силната обществена реакция на последното явление става широко коментирана тема в националните медии, като на 29.06.2015 г. са съборени първите четири незаконно построени ромски къщи в кв. „Кремиковци“ на с. Гърмен⁷. През лятото на 2016 г. скандал с изграждането на незаконни къщи от роми възниква и в с. Дъбница⁸.

Показателни за етно-религиозните отношения в даден регион са смесените в етническо и/или религиозно отношение бракове. В с. Дъбница през последните десетилетия има редица случаи на смесени в религиозно отношение бракове, като в такива семейства децата обикновено приемат религията на баща си. В няколко случая българки християнки, омъжени за турци, приемат исляма и заминават със съпрузите си в Турция. Турците от с. Дъбница поради постоянно намаляващия им брой заради изселванията в Република Турция често търсят брачен партньор от българо-мюсюлманските селища в региона – „90% си намират жени от другите големи села, където са помаците. Преди години това е било голям проблем. Примерно женици се за помакия. Вече го приеха за нормално“. Същевременно турците не сключват бракове с роми, които възприемат като демографска заплаха. Според респондент турчин от Дъбница „след 10 години половината България ще са роми. Поне 40% от населението. Женят се много млади. Има години се раждат по 100 деца, от тях 80 са роми. Половината село са роми. Тая зима има поне 40 сватби цигански, а от нашите и 5 няма общо (включва и българските, б. м.). Ние правим по 1–2 деца максимум, те – 4–5“. Подобни настроения се срещат и сред българите християни и мюсюлмани в района. Тези мнения показват, че докато на смесените в етническо и/или ре-

³ Общински план за развитие 2014–2020. http://www.garmen.bg/docs/20/OPR_Garmen_08.04.14_priet_ot_ObS_new.pdf, достъп 27 ноември 2017 г.

⁴ Общински план за развитие 2014–2020. http://www.garmen.bg/docs/20/OPR_Garmen_08.04.14_priet_ot_ObS_new.pdf, достъп 27 ноември 2017 г.

⁵ Общински план за развитие 2014–2020. http://www.garmen.bg/docs/20/OPR_Garmen_08.04.14_priet_ot_ObS_new.pdf, достъп 27 ноември 2017 г.

⁶ Вж. например събитията от 2009 г. https://news.bnt.bg/bg/a/5745-zadyrjani_sa_kmetyt_na_obshtina_gyrmen_ahmed_bashev_i_murat_boshnak_uchitel_ot_ribново, <https://dnes.dir.bg/archive/-4155939>, достъп 3 май 2020 г.

⁷ Вестник на община Гърмен, № 18, 2015 г.

⁸ <http://pirinpress.bg/dir/?p=4873>, достъп 29 ноември 2017 г.

лигиозно отношение бракове между българи християни, българи мюсюлмани и турци вече не се гледа така негативно, както в миналото, то семейното съжителство с роми се оценява от преставители на другите етно-конфесионални групи като нежелано, а подобни съжителства, макар да не липсват в региона, са редки.

В контекста на тези отношения между последователите на традиционните за района изповедания (православни християни и мюсюлмани сунити) се формира малка баптистка общност в с. Дъбница. Евангелизмът има десетилетна история в региона, като евангелски църкви функционират както в регионалния градски център Гоце Делчев, така и в общинския – с. Гърмен. Евангелистката група в ромската махала на с. Дъбница възниква през 90-те години на 20 век. Първата баптистка⁹ в махалата била женена в гр. Гоце Делчев, но след смъртта на съпруга си се омъжва за човек от ромската махала в с. Дъбница. В новото обкръжение тя започва да пропагандира вярата си сред околните, като по думите на последователите ѝ им говори „само добри неща. Да дойдат при Бог, че Бог е любов, Бог може всичко, Бог спасява, че Бог дава вечен живот. И Бог учи на десетте божии заповеди... И най-важните са тия да обичаме Бога от цялото си сърце, с цялата душа, с всичкия си ум, разум, сила и да обичаш ближния както себе си. И вярата ни е в това, че Исус дойде за спасение на човечеството, той е божий син. Той дойде, възплъти се като нас. Само че той беше безгрешен. И така. И ние му вярваме, че той отиде на кръста заради нас“. През 1994 г. първа в махалата приема новата вяра една от респондентките ми¹⁰, а след нея още няколко жени и мъже. Конвертиралите роми се определят като последователи на баптизма, като „вярващи“, „евангелисти“, помежду си се назовават „братя“ и „сестри“. Новата религиозна група включва семейства, които не са роднини помежду, но живеят в съседни къщи в махалата, в която има роми, дошли от различни райони на страната.

Първите евангелисти според разказите са жени, а след това конвертират и техните мъже. Респондентка описва как е убедила съпруга си да приеме евангелизма:

„чрез живота, защото който дойде при Исус, само Исус може да променя човеците. Исус казва „елате такива, каквито сте“. Ние сами не можем да се отречем от нашите грехове, от нашите плътски страсти не можем. Но който дойде при него, той вече променя човечеството, живота ти и ставаши един нов човек. Ставаши по-добър, по-внимателен, по да обичаш всеки един, да помагаш, да се грижиши за другите. И просто чрез живота“.

⁹ За началото на баптизма в България виж: <http://www.evangeliskivestnik.net/news/2357/>, достъп 4 декември 2017 г.

¹⁰ Част от интервютата бяха проведени съвместно с Цветана Бончева. Събраните етнографски материали са архивирани в Народописния архив на ИЕФЕМ-БАН (АЕИМ № 724-III, АЕИМ № 728-III).

Според нея именно промяната в живота ѝ е убедила мъжа ѝ в правотата на думите ѝ:

„преди да знам за Бога, аз бях много горделива, аз не обичах с всеки един човек да си такавам, да общувам, да отивам, да излизам. Аз просто имах омраза, имах завист, злоба. Тия работи ги имах в сърцето си. И в мислите си имах да кълна, да кълна хората, да ги проклинам... И вече като земах Библията в ръка, после вече това, което съм правила, (разбрах, че) това не е добро. От малко като се разсърдя на мъжа и цял месец го не искам. Това угодно ли е – не. Да мислиш другия че е нищо, а себе си че си нещо. Пък не сме нищо. Пред Бога всички сме равни. И вече с течението на времето, като четеш Библията и Бог ти говори само за добри неща, напътства те всеки ден и така след него“.

Саморефлексивното описание на респондентката е показателно за ценностно натовареното разделение на живота на новопокръстения на два периода – преди и след конверсията¹¹.

Преди конверсията респондентката е била вярваща мюсюлманка, но не е намирала отговор на въпросите си:

„вярвах, аз първо вземах Корана. Четях, обаче не се схваща. Аз търсех, търся Аллах, търся Господ. Слушам, че има Господ, ама какво прави, какъв е, що е, не знам. Първо Корана взимам, но не схващам. Защото всеки един турчин като го питаш нещо за Аллах, различно казва. Не го казват едно. А Библията е едно. И после вече към Библията наблегнах...“.

Интервюираната смята, че коренно се е променила, след като става евангелистка – *„това го няма – че от най-малко се дразнех, карах се, обиждах го. Аз си мислех, че съм нещо по-нагоре от него. Сега мога да кажа, че съм нищо... Гледам да утешавам, а не да разпалвам огъня. Гледам да угасвам, а не да разпалвам. Най-вече мирът, божият мир вече взема да царува в тебе. Само Исус единствено може да даде истинския мир...“.* Промяната в поведението на циганите евангелисти се отбелязва като значимо следствие на конверсията от изследователите (Славкова 2007; Slavkova 2017).

Новият начин на живот на евангелистите се коментира и от съселяните им. Респондент турчин от с. Дъбница характеризира по следния начин евангелистите от селището: *„Тука има десетина човека. Има и манастирче направиха. Те са цигани... Не пият, не пушат, какво друго не ядат. Променят се“.* Разказва се и за опитите им да привличат хора към евангелизма, но към момента на провеждане на интервютата конвертиралите бяха само сред ромите мюсюлмани,

¹¹ Това деление е обичайно за конвертиралите, срв. Wohlrab-Sahr 2002: 83.

но не и сред българите християни и турците. Друг респондент турчин не вижда съществена разлика във вярванията на новопокръстените: „*Пак си говорят за Аллах, за Христос. Все едно изповядват същата религия, обаче по-задълбочено*“. Според медийната версия за мотивите за конверсията евангелистският пастор в селището е привлякъл към Баптистката църква няколко семейства чрез раздавани пакети с храна¹². Това е един от стереотипните публични образи на мотива за конверсията сред външни за общността на конвертиралите.

Приелите новата вяра баптисти минават през водно кръщение „*в името на Исуса Христа*“ в река Места до гр. Гоце Делчев. Според респондентка с кръщението „*се отричаш от Мохамед*“. Според друга интервюирана с кръщението вярващите се отричат „*от стария живот, не искаме стария живот да живееме...*“. При кръщението си една от новопокръстените дава обещание – „*аз ще служа на Бога докато съм жива и ще вярвам на Исус. Защото единствено Исус проля кръвта, нямаше друг Бог, който да е пролял кръвта*“. След церемонията баптистите роми в с. Дъбница запазват мюсюлманските си имена. Евангелистите в селището са около петнадесет човека, две трети от които са жени. В селото понякога идват да проповядват пастори от гр. Гоце Делчев. Собственият пастор баптистите наричат *благовестител*, тъй като той „*благовестява богатата вест*“. Първият им пастор е от самото с. Дъбница и е музикант по професия. По думите на респонденти, „*като се научиха помашките села, че той е станал вярващ, че е станал българин и просто вече не го викат*“ на своите сватби. Според интервюирани с приемането на християнската вяра евангелистите роми се превръщат в „българи“ (т.е. в християни) в очите на мюсюлманите. Конверсията се приема негативно и от останалите жители в ромската махала. Според новите евангелисти другите роми от махалата „*роптаят*“ срещу тях. Това отношение конвертиралите си обясняват с довода „*всеки един не може да приеме. На който не е дадено, не може да приеме. Исус казва „аз ви избирам, не вие мен“*. „*Аз ви призовавам по име*“. Приелите новата вяра се чувстват избрани от Бога „*още на майката в утробата*“. Прави впечатление, че конвертиралите използват свободно специфичния за евангелистите речник, което показва, че проповедите на молитвените събирания оказват видим отпечатък върху светогледа и наративната практика на баптистите.

Евангелистите в ромската махала на с. Дъбница през 2005 г. изграждат със собствен труд и средства и на „*собствен имот*“ молитвен дом. Мюсюлманите в селището реагират много негативно на изградения храм. Когато евангелистите се залавят с градежа, местните хора от селото ги заплашват, че ще дойдат и ще съборят сградата. В молитвения дом евангелистите ходят в случай на нужда – „*кой кога има мъка, идваш, изливаш си болката, мъката пред Бога. Отиваш си успокоена*“. Груповите им събирания в сградата са три пъти седмично, като

¹² <http://pirinsko.com/hristiqni-i-miusiulmani-skochiha-sreshthu-kmeta-na-gyrmen-m-kapitanova-pravi-evangelistko-grobishte-vyrhu-livada-ot-1349-dka-v-dybnica-13106.html>, достъп 29 ноември 2017 г.

службата е около два часа. На проповедите присъстват и деца. На събиранията си евангелистите пеят песни – „*въздаваме хвала на Бога с песни и химни*“, молят се, четат от Библията, след което пак се молят. Респондентка е присъствала и на евангелистки служби в Пещера и Гоце Делчев, където има баптисти българи, които са били мюсюлмани или православни преди конверсията.

В молитвения дом има каса, в която се събират пари за помощ на изпаднали в нужда вярващи. За икономическото си положение респондентка споделя:

„Бог не е обещал, че всичко ще ни бъде розово. Не винаги, което мислиш, че ще го спечелиш, ще го печелиш. Но ние на това се радваме, че материално да сме сиромаси, но пред него да бъдем богати. Защото и днес, и утре смъртта ни чака. Пак някъде съгрешаваме. И всеки ден имаме нужда от покаяване, да го молим за прошка. Той е готов винаги да протяга ръце към нас. Искаме да бъдем при него. Ето това е нашата цел.“

Един от ромите евангелисти е принуден от икономическите затруднения да работи като шофьор в Гърция, но споделя с близки „*не ми се излиза хич зад граница, искам да съм с божиято присъствие. Да присъствам на общенията*“. Други двама баптисти заради безработицата в България също заминават за Гърция, където работят земеделска работа или са наети като овчари. При нужда от финансова подкрепа по повод заболяване един от евангелистите роми се обръща към работещ в общинската администрация на Гърмен евангелист, за да получи помощ от общината.

Общността на баптистите в с. Дъбница се сблъсква с неприемане от страна на последователите на традиционните за селището вероизповедания по повод погребалната обредност¹³, специфична при различните религиозни общности. В селището функционират две мюсюлмански и едно християнско гробище. Първата евангелистка в селището е била родом от Пещера, където е и погребана след смъртта си. Съпругът на една от респондентките е починал и, въпреки че бил евангелист, е погребан по мюсюлмански обред по настояване на брат му, който казал „*оставяш брат ми върху мене. Той вече като ти е умрял, не ти е нищо*“. Жената не е присъствала на погребението на съпруга си, на което по мюсюлманска традиция отишли само мъже. Проблемът с погребването на евангелисти в с. Дъбница се задълбочава през 2015 г. и бива отразен в медиите. Поводът е Решение № 848 на Общинския съвет в Гърмен от 27 юли 2015 г., с което местната управа нарежда „*да се отреди гробищен парк в района на евангелистката черква, като се съгласува с пастора за местото*“¹⁴. Това решение предизвиква протести сред населението в Дъбница и особено сред

¹³ За ролята на евангелизма за трансформация на традиционни погребални практики при ромите виж Пампоров 2006: 270–273.

¹⁴ <http://www.garmen.bg/index.php?pg=35&typ=11>, достъп 30 май 2018 г.

ромите мюсюлмани от махалата, част от които отиват при общинския кмет и заявяват, че няма да позволят до домовете им да се изгражда гробище на евангелисти. Българите православни в Дъбница също са недоволни и организират подписка срещу учредяването на гробищния парк¹⁵.

Затрудненията при погребение на конвертирала се коментират и в медиите. Публикуват се разкази за това как при смъртта на евангелист в с. Дъбница възниква проблем с погребването му в мюсюлманското гробище, тъй като семейството иска обредът да се извърши не от ходжата, а от пастора. При опит да се използва християнското гробище от баптисти православният свещеник също се възпротивява да даде дума на пастора. Според публикации в пресата тези откази се дължат на характера на евангелското погребение, при което се изпълняват песни¹⁶. Същевременно медиите виждат зад този привидно религиозен конфликт задкулисни политически мотиви, свързани с предстоящи през 2015 г. местни избори, на които кметът на общината се явява като кандидат за следващия мандат от името на Реформаторския блок срещу кандидата на силното в региона ДПС¹⁷.

Представеният случай на функциониране на баптистката група в с. Дъбница в контекста на локалната общност в община Гърмен има както своите специфики, така и общи характеристики, бележещи взаимодействието между представители на традиционни вероизповедания и новоконвертирала в редица селища в страната. Негативното отношение на местните мюсюлмани към баптистите в Дъбница в значителна степен се дължи на обстоятелството, че в исляма конверсията към друга религия се възприема като най-голям грях. Това води до изключване на евангелистите от традиционните социални мрежи, какъвто е примерът с отказа да се наема музикантът евангелист. Негативно е и отношението към построения от баптистите молитвен дом и към планираното евангелско гробище. В посочения случай към протестите на мюсюлманите се присъединяват и православните българи от Дъбница. Тези отрицателни настроения спрямо евангелистите отчасти се дължат и на по-скоро негативното отношение на другите етно-религиозни групи към ромите (Митев 1994: 181), независимо от религиозната принадлежност на последните. Конфликтите по повод незаконното строителство в ромските махали на селата Гърмен и Дъбница допринасят за изостряне на взаимоотношенията. Налице е наслагване на фактори от икономически, социален и политически характер, които се изразяват под формата на

¹⁵ <http://pirinsko.com/hrishtiqli-i-miusiulmani-skochiha-sreshtu-kmeta-na-gyrmen-m-kapitanovapravi-evangelistko-grobishte-vyrhu-livada-ot-1349-dka-v-dybница-13106.html>, достъп 30 май 2018 г.

¹⁶ <http://pirinsko.com/hrishtiqli-i-miusiulmani-skochiha-sreshtu-kmeta-na-gyrmen-m-kapitanovapravi-evangelistko-grobishte-vyrhu-livada-ot-1349-dka-v-dybница-13106.html>, достъп 29 ноември 2017 г.

¹⁷ Йордан Попов. Ролята на умрелите в предизборната борба. – Стършел, <http://starshel.bg/?pos=8&artid=1752>, достъп 29 ноември 2017 г.

противопоставяне на религиозна основа. Същевременно разгледаният случай на конверсия в с. Дъбница е показателен и за някои по-всеобхватни характеристики на конверсиите в съвременния свят, а именно създаването на различни миноритарни „общности на вярата“ (срв. Roy 2013: 176). В тази неблагоприятна атмосфера малката баптистка група се опитва да решава възникнали проблеми с взаимопомощ в рамките на общността, но и чрез официални институции, какъвто е опитът за учредяване на евангелско гробище със санкцията на общинската управа. Проблемът с погребването на новопокръстени евангелисти в мюсюлмански и православни гробища е познат и от други райони на страната. Той е симптоматичен за нагласите към ‚другите‘ и способността за приемане на различието в иначе широко прокламираната като ‚толерантна‘ обществена среда в България.

Литература

Беновска-Събкова, М., В. Алтънов. 2010. Протестантската конверсия сред ромите в България: между глобалното и локалното. – В: Българска етнология, № 1–2, 32–50 [Benovska-Sabkova, M., V. Altanov 2010. Protestantskata konversiya sred romite v Bulgaria: mezhdru globalното i lokalното. – V: Balgarska etnologiya, № 1–2, 32–50].

Георгиева, Цв. 1994. Съжителството като система във всекидневния живот на християните и мюсюлманите в България. – В: Желязкова, А., Й. Нилсен (съст.). Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. София: МЦПМКВ, 140–158 [Georgieva, Tsv. 1994. Sazhitelstvoto kato sistema vav vsekidnevniya zhivot na hristiyanite i myusyulmanite v Bulgaria. – V: Zhelyazkova, A., Y. Nilsen (sast.). Vrazki na savmestimost i nesavmestimost mezhdru hristiyani i myusyulmani v Bulgaria. Sofia: IMIR, 140–158].

Ђорђевић, Др., Др. Тодоровић (пр.). 2017. 500 година протестантске реформације. Ниш [Dzordzevich, Dr., Dr. Todorovich (pr). 2017. 500 godina protestantske reformatsie. Nish].

Еролова, Й., М. Славкова. 2013. Етничност, религия и миграции на циганите в България. София: Парадигма [Erolova, Y., M. Slavkova 2013. Etnichnost, religiya i migratsii na tsiganite v Bulgaria. Sofia: Paradigma].

Карапетрова, Р., Е. Коен. 1998. Протестанти (Евангелски християни). – В: А. Кръстева (съст.). Общности и идентичности в България. София, 309–328 [Karapetrova, R., E. Koen. 1998. Protestanti (Evangelski hristiyani). – V: A. Krasteva (sast.). Obshnosti i identichnosti w Balgaria. Sofia, 309–328].

Кюркчиева, И., Е. Троева-Григорова, Цв. Бончева-Лучева, М. Косева, Д. Димитрова. 2008. Права на малцинствата, междуетнически и междурелигиозни отношения в общини със смесено население. София: МЦПМКВ / Kyurkchieva, I., E. Troeva-Grigорова, Tsv. Boncheva-Lucheva, M. Koseva 2008. Minority rights,

inter-ethnic and inter-religious relations in municipalities with diverse population. Sofia: IMIR.

Карамихова, М. 2007. Една жена си избира религия. – В: Карамихова, М. (съст.). „Завръщане“ на религиозността. *Academica Balkanica 3*. София: ЕИМ–БАН, 127–142 [Karamihova, M. 2007. *Edna zhena si izbira religiya*. V: Karamihova, M. (sast.). „Zavrashthane“ na religioznostta. *Academica Balkanica 3*. Sofia: EIM–BAN, 127–142].

Куличев, Х. (ред.) 1994. Вестители на истината. История на евангелските църкви в България. Издателство „Българско Библейско дружество“ [Kulichchev, H. (red.) 1994. *Vestiteli na istinata. Istoriya na evangelskite tsarkvi v Balgaria*. Izdatelstvo „Balgarsko Bibleysko druzhestvo“].

Марушиакова, Е., В. Попов. 1993. Циганите в България. София: Клуб’ 90 [Marushiakova, E., V. Popov 1993. *Tsiganite v Bulgaria*. Sofia: Klub’ 90].

Митев, П.-Е. 1994. Връзки на съвместимост и несъвместимост в ежедневието между християни и мюсюлмани в България. – В: Желязкова, А., Й. Нилсен (съст.). Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. София: МЦПМКВ, 165–197 [Mitev, P.-E. 1994. *Vrazki na savmestimost i nesavmestimost v ezhednevieto mezhdru hristiyani i myusyulmani v Bulgaria*. – V: Zhelyazkova, A., Y. Nilsen (sast.). *Vrazki na savmestimost i nesavmestimost mezhdru hristiyani i myusyulmani v Bulgaria*. Sofia: IMIR, 165–197].

Пампоров, А. 2006. Ромското всекидневие в България. София: МЦПМКВ [Pamporov, A. 2006. *Romskoto vsekidnevie v Bulgaria*. Sofia: IMIR].

Славкова, М. 2004. Турските цигани в България и евангелското движение. – В: Българска етнология, № 3, 30–50 [Slavkova, M. 2004. *Turskite tsigani v Bulgaria i evangelskoto dvizhenie*. – V: *Balgarska etnologiya*, 3, 30–50].

Славкова, М. 2007. Циганите евангелисти в България. София: Парадигма [Slavkova, M. 2007. *Tsiganite evangelisti v Bulgaria*. Sofia: Paradigma].

Томова, И. 1995. Циганите в преходния период. София: МЦПМКВ [Tomova, I. 1995. *Tsiganite v prehodniya period*. Sofia: IMIR].

Троева, Е. 2007. Проблеми на евангелизацията на българите мюсюлмани. – В: М. Карамихова (съст.). „Завръщане“ на религиозността. *Academia Balkanica 3*. София: ЕИМ–БАН, 113–126 [Troeva, E. 2007. *Problemi na evangelizatsiyata na balgarite myusyulmani*. – V: M. Karamihova (sast.). „Zavrashthane“ na religioznostta. *Academia Balkanica 3*. Sofia: EIM–BAN, 113–126].

Троева, Е. 2008. Конверсия и святост. – В: Иванова, С. (съст.). Етнически и културни пространства на Балканите. Сборник в чест на проф. д.и.н. Цветана Георгиева. Част 2. Съвременност. Етнологички дискурси. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 355–375 [Troeva, E. 2008. *Konversiya i svyatost*. – V: Ivanova, S. (sast.). *Etnicheski i kulturni prostranstva na Balkanite*. *Sbornik v chest na prof. d.i.n. Tsvetana Georgieva*. Chast 2. *Savremennost. Etnologhki diskursi*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“, 355–375].

Benovska-Sabkova, M., V. Altanov. 2009. Evangelical Conversion among the Roma in Bulgaria: Between Capsulation and Globalization. – In: *Transitions*, vol. XLVII, № 2, Geneve: L'Universite du Geneve, 133–156.

Hayden, R. 2002. Intolerant Sovereignties and 'Multi-multi' Protectorates: Competition over Religious Sites and (In)tolerance in the Balkans. – In: Hann, C. (ed.). *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge, 159–179.

Merdjanova, I. 2006. Uneasy tolerance: interreligious relations in Bulgaria after the fall of communism. – In: *Religion in Eastern Europe*, 26, 1–10.

Slavkova, M. 2017. Personalizing the Romani evangelical faith. – In: *Languages of Resistance. Ian Hancock's contribution to Romani Studies*. H. Kyuchukov, W. New (Eds.). München: Lincom, 318–325.

Roy, O. 2013. Conclusion: What Matters with Conversions? – In: *Religious Conversions in the Mediterranean World*, 175–187.

Thurfjell, D., A. Marsh (eds.). 2014. *Romani Pentecostalism. Gypsies and Charismatic Christianity*. Frankfurt am Main.

Todorović, Dr. (ed.). 2004. *Evangelization, conversion, proselytism*. Niš.

Todorović, Dr. 2018. Protestantization of the Roma from Southeastern Serbia. – In: *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Iss. 1, 91–118.

Troeva, E. 2016. Transformationen im religiösen Leben der bulgarischen Muslime in der postsozialistischen Periode. – In: *Jahrbuch für Europäische Ethnologie*, 173–186.

Wohlrab-Sahr, M. 2002. Paradigmen soziologischer Konversionsforschung. – In: Henning, Chr., Er. Nestler (Hg.). *Konversion. Einblicke. Beiträge zur Religionspsychologie*. Band 4. Frankfurt am Main, 76–93.

Доц. д-р Евгения Троева

Институт за етнология и фолклористика с етнографски музей при Българска академия на науките

Московска 6А

1000 София

E-mail: troeva@abv.bg